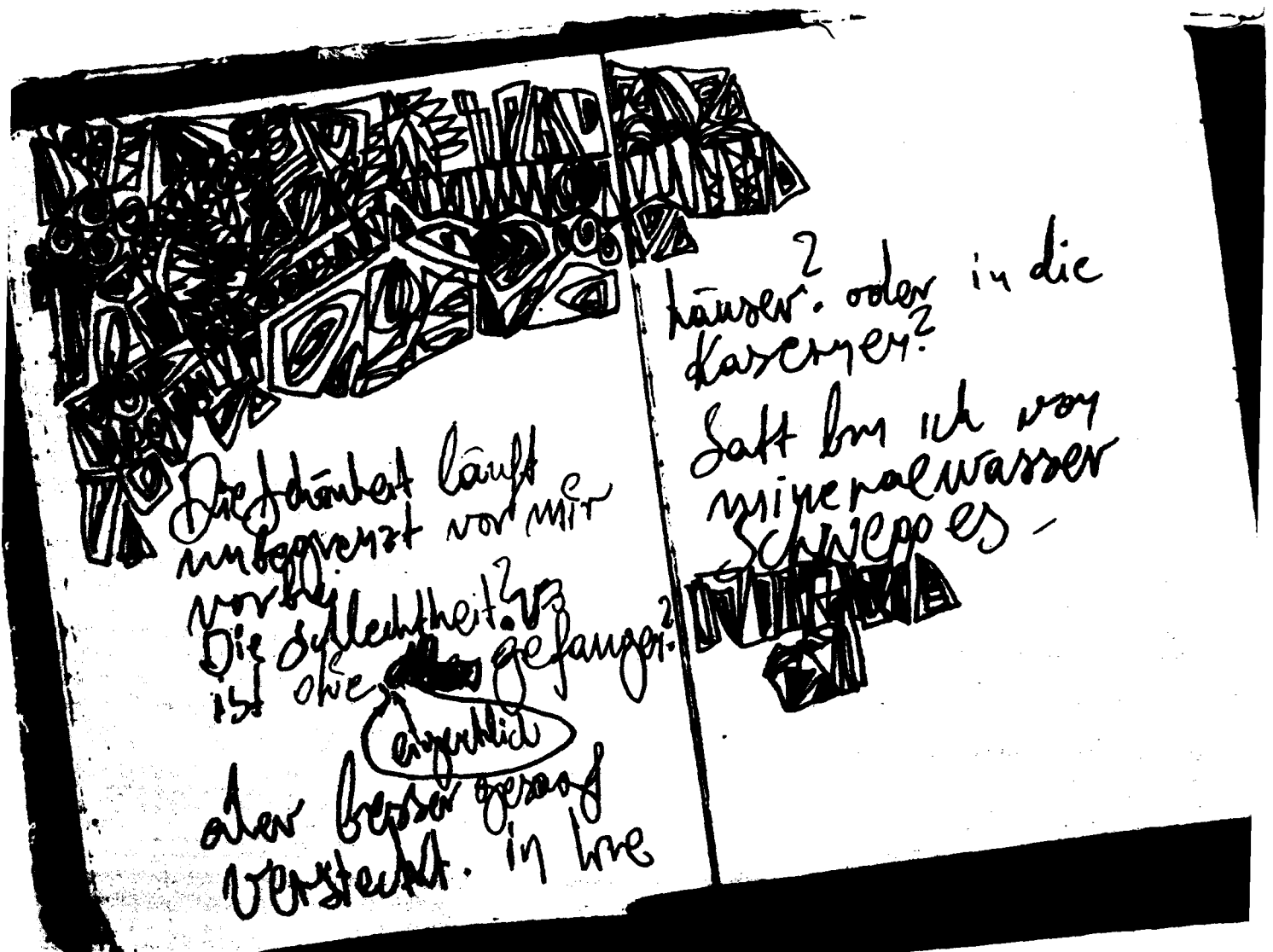

Φοιτητική μετανάστευση: Μιά σύνθεση στατιστικῶν στοιχείων

Στέφανος Πεσμαζόγλου

Στην αναπαραγωγή πτυχιούχων, μεταπτυχιακῶν, ἐρευνητῶν καὶ ἐπιστημόνων ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται σὲ σχέση ὑψηλῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἰδιαίτερα στὶς μεταπτυχιακές σπουδές καὶ τὴν ἐρευνα ἡ ἐξάρτηση ἦταν ἀπόλυτη μιά πού οὐσιαστικά δὲν γίνονταν μεταπτυχιακές σπουδές στὰ ἑλληνικά πανεπιστήμια σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου. Ἡ ραγδαία ἀύξηση τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν ἐξωτερικοῦ παρατηρεῖται τὴν τελευταία δεκαετία: ἀπὸ 7.944 τὸ 1971 ξεπερνᾶν τοὺς 41.086 τὸ 1981, δηλαδή ὑπερπενταπλασιάζονται.

Σύμφωνα μὲ τὶς διεθνεῖς συγκριτικές στατιστικές τῆς UNESCO γιὰ τὰ ἔτη 1979-1980 ἡ Ἑλλάδα συνεχίζει νὰ ἔρχεται πρώτη

σὲ ὅλο τὸν κόσμο στὴ σπουδαστικὴ μετανάστευση σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς¹.

Τὸ φαινόμενο δὲν ἔχει μόνο τὶς ἀρνητικές του πτυχές (ἐκροή

1. UNESCO, Annuaire Statistique 1978-79, Paris 1981.

Στὸ σύνολο τοῦ ἐνός ἑκατομμυρίου φοιτητῶν πού σπουδάζουν σὲ ξένα πανεπιστήμια σὲ ὅλο τὸν κόσμο, οἱ 385.000 πηγαίνουν σὲ εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια οἱ 335.000 στὴ Βόρεια Ἀμερική. Τὸ σύνολο τῶν χωρῶν τῆς ΕΟΚ καὶ τῆς Εὐρώπης ἦταν βασικά χώρες ὑποδοχῆς φοιτητῶν. Ἡ Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Τὸ 1976 οἱ ΗΠΑ εἶχαν 203.000 ξένους φοιτητές, ἡ Γαλλία 110.000 (τὸ 1980), ἡ Μεγάλη Βρετανία 56.000, ἡ Ο.Δ. Γερμανίας 54.000, ἡ Ἰταλία 28.000, τὸ Βέλγιο 15.000. Οἱ χώρες πού εἶχαν τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ φοιτητῶν στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν κατὰ σειρά: τὸ Ἰράν (40.000), ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ ΗΠΑ (31.000) τὸ Hong Kong (21.000), ἡ Μαλαισία (20.000), ἡ Κίνα (18.500), ἡ Ἰνδία καὶ ὁ Καναδὰς (15.000), ἡ Ἰταλία (14.000), ἡ Ο.Δ. Γερμανίας (13.000) ὁ Λίθανος καὶ τὸ Μαρόκο (11.000). Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῆς ΕΟΚ, τὸ 1976 φοιτοῦσαν σὲ χώρες τῆς ΕΟΚ 21.000 φοιτητές προερχόμενοι ἀπὸ ἄλλες χώρες-μέλη δηλ. ὀλιγότεροι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν πού σπουδάζαν τὸ ἴδιο ἔτος στὶς χώρες-μέλη τῆς ΕΟΚ.

συναλλάγματος, ένθάρρυνση μόνιμης εγκατάστασης στο εξωτερικό επιστημονικού δυναμικού συνήθως ύψηλότετης στάθμης²). Έχει και τις θετικές του: με δεδομένη την ύψηλή «ζήτηση» πανεπιστημιακών σπουδών διοχετεύεται ένα σημαντικό ποσοστό του συνολικού φοιτητικού πληθυσμού σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, και μεταφέρουν ένδεχομένως στην επιστροφή τους γνώσεις που προέρχονται από όλες τις χώρες του κόσμου. Στο κείμενο που ακολουθεί δεν γίνεται προσπάθεια γενικής αξιολόγησης του φαινομένου, ούτε γίνεται προσπάθεια αναζήτησης των αιτιών. Αυτό που θεωρήθηκε πώς προέχει είναι να δοθεί όσο πιο ανάγλυφα ή εικόνα που προκύπτει για τη φοιτητική μεταναστευση.

Γιά να αποκλήσει κανείς μία αίσθηση των διαστάσεων του εξεταζόμενου φαινομένου αρκεί ν' αναφερθεί στις ακόλουθες παρατηρήσεις:

1. Στη δεκαετία 1971-1981 ή σχέση μεταξύ Έλλήνων φοιτητών έσωτερικού και εξωτερικού τείνει να διαμορφωθεί από 1-10 σε 1/2.

2. Σε όλη την διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου (1949-1981) ή έκροή φοιτητικού συναλλάγματος δεν απέχει πολύ από τις συνολικές τρέχουσες δημόσιες δαπάνες για την ανώτατη εκπαίδευση, (με διάφορες αυξομειώσεις της διαφοράς) αλλά με άποκορύφωμα τά έτη 1981 και ιδιαίτερα 1982 που για πρώτη φορά τις ξεπερνάει*. Αυτό γίνεται ακόμη πιο έντυπωσιακό σάν στοιχείο αν σκεφθεί κανείς πώς γίνεται με βάση τους συντηρητικότερους υπολογισμούς για την έκροή συναλλάγματος (άποκλειστικά τά στοιχεία που παρέχονται επίσημα από την Διεύθυνση Συναλλάγματος της Τραπεζής της Ελλάδος).

Θά εξετάσουμε στο κείμενο που ακολουθεί:

1. Την εξέλιξη του σπουδαστικού συναλλάγματος στην περίοδο 1949-1980.

2. Την ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο των πληρωμών για ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, στο σύνολο των Άδελων Πληρωμών, και στο Έλλειμμα Τρεχουσών Συναλλαγών.

3. Τή διάρθρωση των πληρωμών κατά χώρα ή ομάδες χωρών.

4. Τις πραγματικές ροές προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδαστών κατά χώρα και κατά επιστημονική κατεύθυνση.

Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Τά μεγέθη που αναλύονται δεν άντανακλούν ούτε τό πραγματικό συνολικό κόστος ούτε τόν πραγματικό συνολικό αριθμό των Έλλήνων σπουδαστών εξωτερικού. Στηριχθήκαμε άποκλειστικά στή μοναδική πηγή πληροφοριών που είναι ή διεύθυνση φοιτητικού συναλλάγματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Βάσει των διαθέσιμων αυτών στοιχείων γίνονται οι εκτιμήσεις που είναι έπομένως οι πιο συντηρητικές. Τά πραγματικά μεγέθη είναι κατά πολύ μεγαλύτερα για τούς έξι λόγους:

α). Γίνεται χρηματοδότηση σπουδών από γονείς ή συγγενείς μετανάστες. Αυτό ίσχύει για τις ΗΠΑ και τόν Καναδά, ιδιαίτερα την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, και έχει πάρει νέες διαστάσεις την τελευταία δεκαετία στή Γερμανία, Βέλγιο κ.ά. χώρες της Εύρώπης με Έλληνες μετανάστες.

β). Σε αρκετές περιπτώσεις οι σπουδές στο εξωτερικό συνδέθηκαν και στηρίχθηκαν σε κάποια άπασχόληση του ίδιου του φοιτητή, είτε ένισχύοντας τή θέση του σε περίπτωση που είχε συγγενική χρηματοδότηση στο εξωτερικό, είτε και καλύπτοντας τις στοιχειώδεις ανάγκες του για σπουδές και επιβίωση. Όμως αυτό ήταν δυνατό σε περιόδους ύψηλων ρυθμών ανάπτυξης και πλήρους άπασχόλησης στις χώρες εκείνες που τό φαινόμενο ήταν πιο διαδεδομένο (π.χ. Γερμανία).

γ). Πιο περιορισμένες σε έκταση αλλά ύπαρκτες είναι και οι κατηγορίες εκείνες σπουδαστών που οι οικογένειές τους έχουν κεφάλαια στο εξωτερικό ή που συνδέονται με τό ναυτικό έπάγγελμα.

Οι παραπάνω κατηγορίες ένδ προδίδουν σαφώς την ύπαρξη πολύ μεγαλύτερου αριθμού σπουδαστών, δέν σημαίνουν κατ' ανάγκην και πρόσθετη συναλλαγματική επιβάρυνση έκτός εάν υπολογισθεί ως ένδεχόμενο διαφυγόντα μεταναστευτικά ή ναυτικά έμβάσματα.

1. Η εξέλιξη στην έκροή σπουδαστικού συναλλάγματος

Οι συνολικές δαπάνες Έλλήνων φοιτητών του εξωτερικού για την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, και ειδικότερα για την περίοδο 1949-1962 ξεπέρασαν τά \$ 236 έκατομ. Όμως μόνο τό 40% από αυτό τό ποσό δαπανήθηκε σε καθαρή εξαγωγή συναλλάγματος. Τό άλλο 60% ήταν από ύποτροφίες διεθνών οργανισμών και ξένων κυβερνήσεων αλλά και από χρηματοδότηση των σπουδών στο εξωτερικό από μετανάστες ή ναυτικούς συγγενείς των Έλλήνων φοιτητών¹. Οι Τρέχουσες Δημόσιες Δαπάνες για την Ανώτατη Έκπαίδευση στην Ελλάδα για την ίδια περίοδο, σύμφωνα με εκτιμήσεις του Έ.π. Παιδείας, έφτασαν τά \$ 100 έκατ. όση άκριβώς, ήταν και ή έκροή συναλλάγματος. Σε έκθεση του ΟΟΣΑ, ύπήρχε ή εκτίμηση πώς ή κατάσταση αυτή είναι «έξαιρετικά μεγάλη σπατάλη» για την Ελλάδα⁴.

Όρισμένες ένδεικτικές συγκρίσεις προκύπτουν από τόν πίνακα (I) για την περίοδο μετά τό 1965.

* Η σύγκριση είναι μόνο ένδεικτική, γιατί τά δύο μεγέθη είναι άνόμοια: στο σπουδαστικό συνάλλαγμα περιλαμβάνονται και δαπάνες διαβίωσης, πράγμα που δέν ίσχύει για τις δημόσιες δαπάνες.

2. Για παρουσίαση των διαφορετικών άπόψεων πάνω στο φαινόμενο βλέπε: I. Σαμπεθάι, «Brain drain: The case of Greece», στην άγγλική έκδοση της Έπιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών του ΕΚΚΕ τόμ. 26-27, 1976.

3. Για τις εκτιμήσεις αυτές βλ. A. Maddison, A. Stavrianopoulos, B. Higgins, Foreign Skills and Technical Assistance in Greek Development, Paris 1966. Οι εκτιμήσεις του κ. Τσουκαλά στο άρθρο του «Η Ανώτατη Έκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής άναπαγωγής περιόδ. Δευκαλίωνα τ. 13, 1979 - ότι δηλ. τό φοιτητικό συνάλλαγμα στην ίδια περίοδο ξεπέρασε τό σύνολο των τρεχουσών δημοσίων Δαπανών για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, είναι μάλλον ύπερβολικές.

4. δ. π.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Έτος	Φοιτητικό Συνάλλαγμα	(Σέ εκατ. δρχ.) Τρέχουσες Δημόσιες Δαπάνες γιά την 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση 'Εκτιμήσεις: Δρετ. ΚΕΠΕ ΕΣΥΕ
1965	210	355 ¹
1970	384	600 ¹ 693 ²
1972	816	852 ¹ 900 ²
1974	1.500	— 1.743
1976	2.052	— 2.894 2.556 ³
1978	2.660	— 3.700 3.789
1980	4.411	— — (4.786) ⁴
1981	5.348	— — 6.923 ⁵
1982	8.107	— — 8.396

1. 'Εκτιμήσεις Δρεττάκης
2. 'Εκτιμήσεις ΚΕΠΕ
3. 'Εκτιμήσεις ΕΣΥΕ
3. Στατιστικές της 'Εκπαίδευσης
4. Χωρίς την αφαίρεση των «λοιπών» που δεν αποτελούν τρέχουσες δαπάνες
5. Βάσει Γενικού Προϋπολογισμού, 1982. 'Απολογιστικά στοιχεία γιά τά έτη 1981, 1982. Δέν ύπολογίζονται τά έξοδα του Αιγινήτειου και 'Αρεταίειου Νοσοκομείων.

2. Τό συναλλαγματικό κόστος των σπουδαστών εξωτερικού σάν ποσοστό του 'Ισοϋγίου Τρεχουσών Συναλλαγών καί των 'Αδήλων Πληρωμών.

'Εάν εξετάσουμε τόν πίνακα (II) έχουμε νά παρατηρήσουμε τά εξής:

1. Τό φοιτητικό συνάλλαγμα στό διάστημα της 20ετίας (1960-1980) σχεδόν δεκαπενταπλασιάστηκε (άπό 7 εκατ. δολ. σέ 102,6 εκατ.). Όμως άν παρακολουθήσει κανείς την έκροή σπουδαστικού συναλλάγματος θά παρατηρήσει πώς άν καί σέ ύψηλά επίπεδα την πρώτη δεκαετία παρέμεινε σχετικά σταθερό (μάλιστα άπόλυτα σταθερό στην έξαετία 1960-66) γιά νά άρχίσει μιά άλματώδη αύξηση σέ όλη τή δεκαετία του 70: Τετραπλασιάζεται μέσα σέ μιά πενταετία (1970-74), σταθεροποιείται κάπως τό 1975/76 γιά νά περάσει σέ νέες άλματώδεις αύξήσεις μέχρι καί τό 1980.

2. Την ίδια περίοδο τό έλλειμμα του 'Ισοϋγίου Τρεχουσών Συναλλαγών είκοσαπλασιάζεται καί φτάνει άπό 87,5 εκατ. δολ. τό 1960, στά 2 δισεκ. δολ. (έκτιμήσεις 1980). 'Υπάρχει μιά διευ-

5. Βλ. Δρεττάκης, «Τρέχουσες Δαπάνες του δημοσίου γιά την 'Εκπαίδευση, 1962-1972, περ. 'Επιθεώρησης Κοινωνικών 'Ερευνών, (ΕΚΚΕ) τ. 25, 'Αθήνα, 1975.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Είδικό Βάρος Φοιτητικού Συναλλάγματος σάν ποσοστό των Ταξιδιωτικών καί 'Αδήλων Πληρωμών καί σάν ποσοστό του 'Ελλείμματος Τρεχουσών Συναλλαγών (1960-1980)

(σέ εκατομ. δολ. ΗΠΑ)

Έτος	Φοιτητικό Συνάλλαγμα (1)	'Ισοϋγιο Τρεχουσών Συναλλαγών (2)	Ποσοστό (1):(2) (3) %	Ποσοστό 'Αδή- λων Πληρωμών (4) %	Ποσοστό Ταξι- δωτικών Πλη- ρωμών (5) %
1960	7,0	-87,5	8,0	10,6	37,2
1961	7,1	-86,9	8,1	9,3	36,6
1962	7,1	-102,5	6,9	8,1	32,3
1963	7,0	-78,2	8,9	7,1	25,5
1964	6,7	-202,2	3,3	5,2	17,3
1965	7,0	-271,7	2,6	5,1	16,8
1966	7,3	-261,7	2,8	4,7	18,0
1967	9,5	-218,7	4,3	5,2	23,3
1968	9,3	-243,0	3,8	4,8	21,9
1969	9,8	-336,1	2,9	4,1	20,4
1970	12,8	-401,9	3,2	4,8	23,1
1971	19,4	-327,3	5,9	6,1	26,3
1972	27,2	-367,8	7,4	6,8	28,4
1973	37,2	-1.175,2	3,2	6,5	32,8
1974	30,0	-1.116,0	4,5	6,9	32,7
1975	56,7	-963,8	5,9	7,4	36,7
1976	55,6	-936,7	5,9	7,1	36,9
1977	80,3	-1.064,9	6,5	7,9	42,3
1978	73,9	-955,3	7,7	7,1	33,0
1979	88,2	-1.882,3	4,7	6,5	29,2
1980	102,6	-2.407,0	4,3	6,6	31,2

ρυνση του ελλείμματος μέχρι και το 1972 σε νέα επίπεδα που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δαπάνες για αγορά πετρελαίου μετά την κρίση που εκδηλώθηκε τα χρόνια εκείνα και που συνεχίζεται.

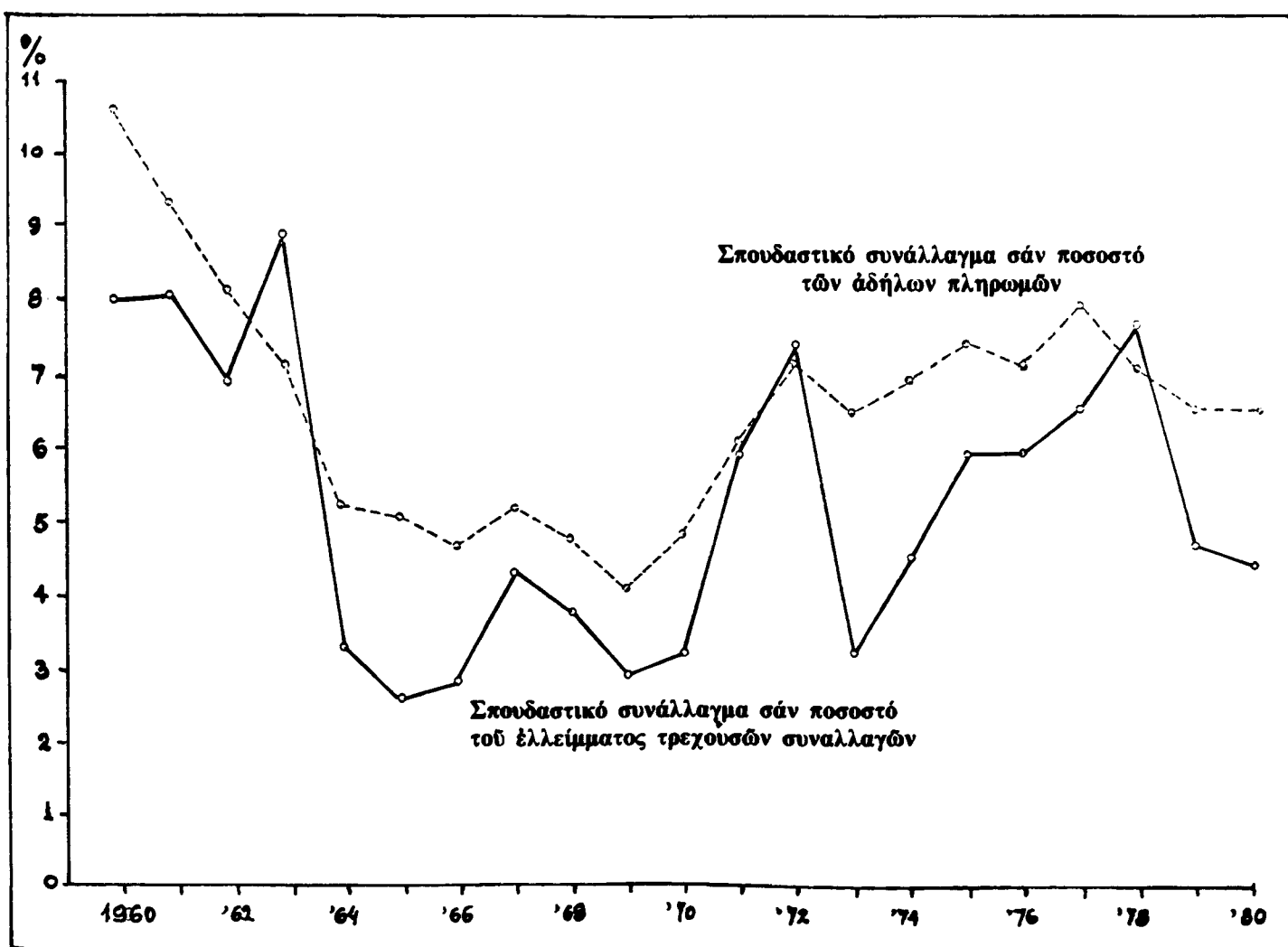
3. Το σπουδαστικό συνάλλαγμα σαν ποσοστό του ελλείμματος Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών διαφέρει από το ποσοστό στο ισοζύγιο αγαθών, υπηρεσιών και εισοδημάτων γιατί δεν περιέχονται τα μεταναστευτικά έμβασματα. Γι' αυτό και τα ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ ενός ελάχιστου 2,6 (1965) και ενός μέγιστου 8,9 (1963) είναι κατά πολύ υψηλότερα από τα ποσοστά βάσει των εθνικών λογαριασμών που κυμαίνονται μεταξύ ενός ελάχιστου 1,2 (1965) και ενός μέγιστου 3,9 (1959). Το ποσοστό αυτό μειώνεται στη δεκαετία του 1960, για ν' άρχισι μια άνοδο στην δεκαετία του 1970, που παρά την άλματώδη αύξηση του ελλείμματος του Ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, φτάνει σε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά το 1977 και '78 (6,5 και 7,7% αντίστοιχα). (Βλ. στήλη 3 του Πίνακα).

4. Το σπουδαστικό συνάλλαγμα σαν ποσοστό του συνόλου των Άδηλων Πληρωμών μετά από μία σχετική πτώση τη δε-

καετία του 1960 (από 10,6% το 1960 σε 4,1% το 1969) αυξάνεται στη δεκαετία του 1970 και σταθεροποιείται γύρω στο 7%, την τελευταία πενταετία (βλ. στήλη 4 του Πίνακα).

5. Το σπουδαστικό συνάλλαγμα σαν ποσοστό των ταξιδιωτικών πληρωμών, όπου εντάσσεται στις στατιστικές της Τράπεζας της Ελλάδος, ξεκινάει από ένα μέγιστο 37,2% το 1960 για νά φτάσει σ' ένα ελάχιστο 16,8% το 1965. Από το 1966 σταθερά αυξάνεται ή ποσοστιαία συμμετοχή του σπουδαστικού συναλλάγματος στο ταξιδιωτικό για νά φτάσει στο μέγιστο 42,3% το 1977 και νά διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα πάνω από 30%, όλη την τελευταία εξαετία (βλ. στήλη 5 του Πίνακα).

6. Είναι φανερό από τα παραπάνω πως όχι μόνο σε απόλυτους αριθμούς αυξήθηκε άλματώδως το σπουδαστικό συνάλλαγμα, αλλά και σαν ποσοστό του ελλείμματος του Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών, των άδηλων πληρωμών και του ταξιδιωτικού συναλλάγματος. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η ενίσχυση του ειδικού βάρους του σπουδαστικού συναλλάγματος (1978: 7,7% του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών).

3. Διάρθρωση σπουδαστικού συναλλάγματος κατά χώρα προορισμού

Στόν πίνακα (III) έχουμε τη διάρθρωση του σπουδαστικού συναλλάγματος για τις κυριότερες χώρες υποδοχής. Μερικές βασικές παρατηρήσεις που προκύπτουν:

1. Πάνω από τό 50% του συναλλάγματος απορροφάται αρχικά από την ΕΟΚ των 6, και μετά την διεύρυνση, κύρια λόγω Μεγ. Βρετανίας τό ποσοστό αυξάνεται πολύ. Ή ΕΟΚ των 9 απορροφά γύρω στό 80% του συνολικού συναλλάγματος.

2. Οί ΗΠΑ, στή 10ετία του 1960, έχουν μιά σταθερή αύξηση στήν ποσοστιαία συμμετοχή που ξεκινάει από 8,7% (1960) και φτάνει τό 22,5% τό 1970. Τό 1975 εμφανίζει μιά πτώση στό 17% για νά σταθεροποιηθεί τά τελευταία χρόνια στό 12%. Τό 1980 μεταπηδάει πάλι στό 15%.

3. Από τις χώρες της ΕΟΚ τή μεγαλύτερη αύξηση στήν απορρόφηση της συναλλαγματικής έκροης εμφανίζει ή Ίταλία που υπερεκατονταπλασιάζεται. Ένώ απορροφούσε μόλις τό 1/20 του σπουδαστικού συναλλάγματος τό 1960, τό 1965 μεταπηδάει στό 1/7, τό 1970 στό 1/4 και από τό 1975 και μετά σέ ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ 1/2 και 1/3 του συνολικού σπουδαστικού συναλλάγματος. Μεγάλη αύξηση παρουσίασε και ή Μεγ. Βρετανία που από εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά τό 1960, τά τελευταία πέντε χρόνια απορροφά τό 1/4 - 1/5 του συνολικού συναλλάγματος και έρχεται δεύτερη μετά την Ίταλία. Η Γαλλία στα πλαίσια της ΕΟΚ έρχεται 3η απορροφώντας τά τελευταία χρόνια περίπου τό 10% του συνολικού συναλλάγματος. Σταθερή

παραμένει ή ποσοστιαία συμμετοχή της Γερμανίας και φθίνουσα είναι της Αυστρίας και της Έλβετίας.

4. Πάνω από τό 95% των συναλλαγματικών έκροων σέ Ανατολικές Χώρες, απορροφά ή Ρουμανία που ούσιαστικά μετά τό 1975 άρχισε νά δέχεται Έλληνες φοιτητές. Ή συμμετοχή της άνεβαίνει σταθερά και τά χρόνια 1979-1980 ήταν γύρω στό 5% του συνολικού σπουδαστικού συναλλάγματος.

4. Ή Σύνθεση των Έλλήνων φοιτητών εξωτερικού κατά χώρα και κατά επιστημονική κατεύθυνση.

Από την ύπηρεσία έγκρίσεως σπουδαστικού συναλλάγματος της Τράπεζας της Ελλάδος, παρέχονται από τό έτος 1959 όρισμένα συνοπτικά στατιστικά στοιχεία σχετικά μέ τούς Έλληνες σπουδαστές στό εξωτερικό. Τά στοιχεία αυτά ταξινομούνται βάσει επιστημονικής κατεύθυνσης, εκπαιδευτικής βαθμίδας και χώρας προορισμού. Για τά έτη 1959 και 1960 τά στοιχεία είναι πολύ πιο συγκεντρωτικά. Από τό 1961 και μετά έχουμε όλα τά έπαρκή δεδομένα για μιά πιο άναλυτική προσέγγιση.

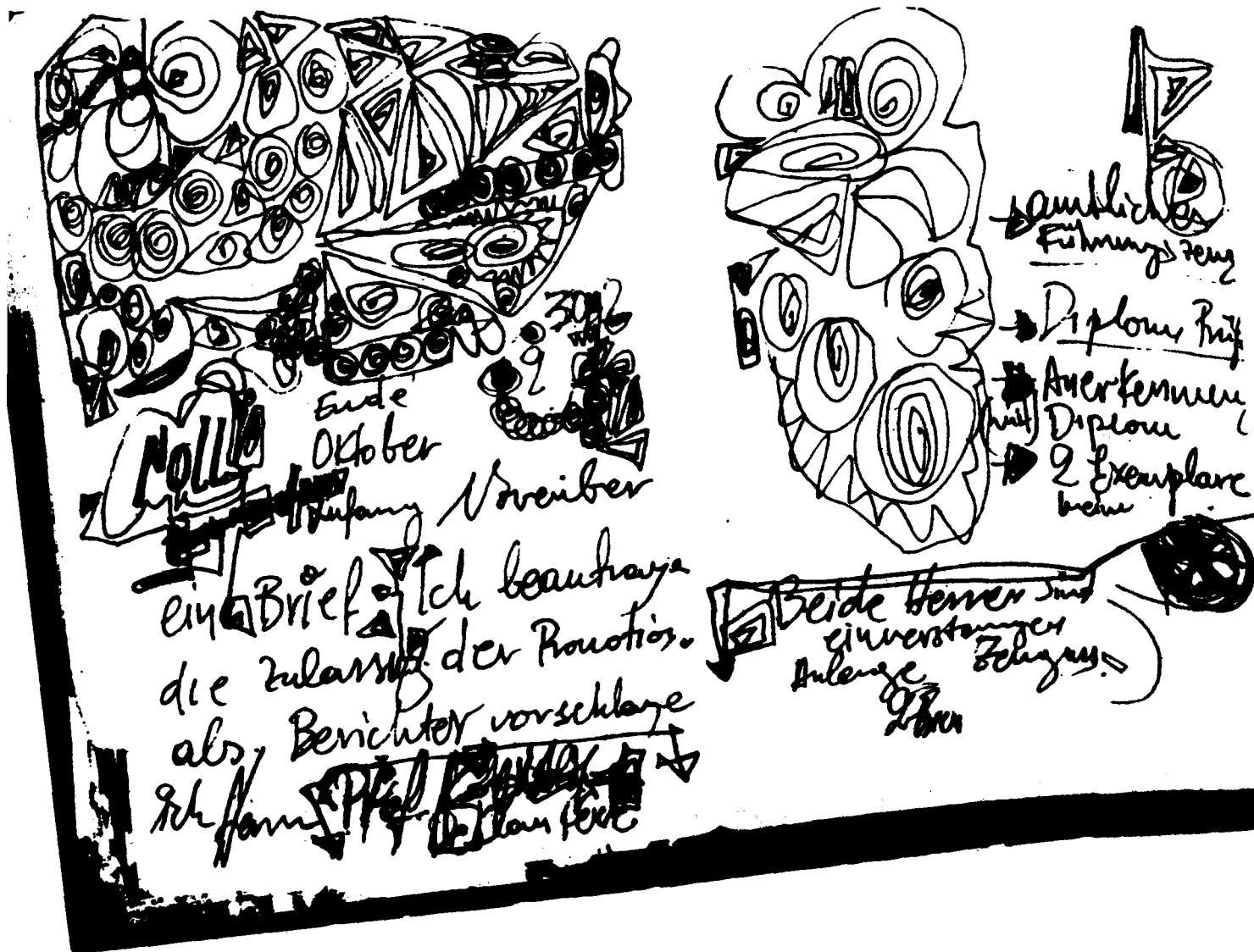
Από τόν πίνακα IV προκύπτει πώς ή πιο σημαντική αύξηση στόν αριθμό των φοιτητών έλληνικών πανεπιστημίων παρατηρείται στή δεκαετία του 1961-1971. Ή μεγαλύτερη αύξηση στή σπουδαστική μετανάστευση παρατηρείται στή δεκαετία 1971-1981, ιδιαίτερα στήν πενταετία 1971-76. Μετά τό 1966 ή σχέση φοιτητών έσωτερικού και εξωτερικού τείνει νά μεταβληθεί από 1/10 πρός 1/3 μέ τάση 1/2.

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Διάρθρωση σπουδαστικού συναλλάγματος κατά χώρα προορισμού
(σέ έκ. δολ. ΗΠΑ)

ΧΡΟΝΟΣ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΟΚ 6	ΓΑΛΛΙΑ	ΑΥΤ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	ΜΕΓ. ΒΡΕΤ.	ΙΤΑΛΙΑ	ΑΥΣΤΡΙΑ	ΕΛΒΕΤΙΑ	ΡΟΥΜΑΝΙΑ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
1960	5,7	3,3	0,5	0,1	0,8	0,1	0,3	0,4	0,1	
1965	7,0	3,5	1,0	0,5	1,8	1,0	1,0	0,9	0,4	
1970	16,5	8,5	3,7	0,9	2,7	2,6	4,5	0,8	0,7	
1975	59,8	35,4	10,3	4,8	3,4		26,6	1,1	1,1	0,01
1976	55,6	34,3	6,7	5,0	3,8	11,3	24,8	0,9	0,8	0,02
		ΕΟΚ 9								
1977	69,3	55,6	8,7	6,5	4,6	14,0	30	1,2	1,0	0,6
1978	73,9	59,2	8,8	8,2	5,4	16,6	28,1	0,8	0,8	1,7
1979	88,2	69,0	11,2	10,1	6,2	19,8	32,2	0,8	1,0	3,4
1980	102,6	77,8	15,3	11,4	6,9	22,6	36	0,8	1,1	4,6

ΠΗΓΗ: Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών, Τμήμα Ίσοζυγίου Πληρωμών

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Έτος	ΣΥΝΟΛΟ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ	
	Εσωτερικού ¹	Εξωτερικού ²
1961	28.302	7.849
1966	58.000	6.577
1971	76.198	7.944
1976	95.385	30.436
1977	95.017	36.999
1978	96.650	35.928
1979	95.899	35.506
1980		39.786
1981	(100.000) ³	41.086

ΠΗΓΕΣ:

1. ΕΣΥΕ, Στατιστικές της Έκπαίδευσης για τα έτη 1961, 66, 71, 76-79.
2. Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Φοιτητικού συναλλάγματος.
3. Εκτιμήσεις.

Στόν πίνακα V έχουμε τη διάρθρωση των ελληνικών σπουδαστών εξωτερικού κατά επιστημονική κατεύθυνση και κατά βαθμίδα (προπτυχιακή - μεταπτυχιακή) για την περίοδο 1961 - 1979. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δίνουν μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα και ως προς την κατανομή κατά χώρα υποδοχής.

1. Στην εικοσαετία 1960-1980, η ανάλυση κατά χώρα σπουδών δίνει την εξής εικόνα:

Ενώ στη δεκαετία του 1960 οι χώρες με τον μεγαλύτερο αριθμό προπτυχιακών σπουδαστών ήταν η Γερμανία, η Αυστρία και η Ιταλία στη δεκαετία του 1970 η Ιταλία απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων σπουδαστών εξωτερικού (από το 1/3 - 1/2 του συνόλου) και η Αγγλία με τη Γαλλία ακολουθούν. Ός προς τις μεταπτυχιακές σπουδές μόνιμα και σταθερά σε όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας το υψηλότερο ποσοστό βρίσκεται στην Γαλλία και τη Μεγ. Βρεταννία. Ακολουθούν με σημαντική διαφορά η Γερμανία και ΗΠΑ.

2. Από τις 9 επιστημονικές κατευθύνσεις, οι επιστήμες των Μηχανικών - (Τεχνολογία) απορροφούν το υψηλότερο ποσοστό όλων των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού σε όλη την περίοδο της εικοσαετίας (1960 - 1980). Όμως με φθίνουσα ποσοστιαία

ΠΙΝΑΚΑΣ V
ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΚΑΤΑ ΒΑΘΜΙΑΔΑ - ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΗ - ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ
 και κατά Έπιστημονική Κατεύθυνση: Ποσοστιαία σύνθεση
 1961, 66, 1971, 76, 79

	1961		1966		1971		1976		1979	
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ*	ΠΡΟΠΤΥΧ.	ΜΕΤΑΠΤΥΧ.	ΠΡΟΠΤΥΧ.	ΜΕΤΑΠΤΥΧ.	ΠΡΟΠΤΥΧ.	ΜΕΤΑΠΤΥΧ.	ΠΡΟΠΤΥΧ.	ΜΕΤΑΠΤΥΧ.	ΠΡΟΠΤΥΧ.	ΜΕΤΑΠΤΥΧ.
ΣΥΝΟΛΟ	7.056	793	5.098	898	10.176	1.757	24.221	4.721	30.453	5.974
I. ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	3,3	8,2	2,9	7,0	2,9	11,2	4,3	11,2	5,5	11,5
II. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ	0,3	2,4	0,2	1,8	0,2	2,5	0,2	2,6	0,5	3,4
III. ΚΑΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ	0,08	-	-	-	0,1	-	0,2	-	1,4	-
IV. ΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	0,5	9,8	0,8	12,5	0,9	13,6	1,4	16,5	1,8	9,7
V. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	4,7	12,3	7,7	17,6	6,9	15,1	8,8	20,2	11,2	19,0
VI. ΦΥΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	6,4	8,6	8,7	7,6	10,3	17,9	11,1	19,5	12,5	14,7
VII. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ (ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ)	58,7	7,2	60,2	7,8	45,4	17,4	40,4	18,8	34,2	22,6
VIII. ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	20,4	24,6	13,3	14,8	23,5	10,4	27,8	9,4	20,5	12,8
IX. ΓΕΩΠΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	4,8	6,2	3,8	6,1	7,4	1,5	2,1	3,8	1,4	3,5
ΛΟΙΠΟΙ	1,0	20,8	2,4	24,8	2,4	8,4	3,7	4,7	3,0	2,7
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

ΠΗΓΗ: Τράπεζα της Ελλάδος

*Υπομνησμός: Τα ποσοστά του Σπουδαστικού Συναλλάγματος: *Εκπαιδευτικά στοιχεία για τα έτη 1961, 66, 1971, 76, 79

Σημειώσεις: * Η ομαδοποίηση των επιστημονικών κατευθύνσεων έγινε όπως αναφέρεται στη σελίδα 6

6. Ειδικότητες που αναφέρονται μετά τα δελτία της Δ' νσης Σπουδαστικού Συναλλάγματος και που ομαδοποιήθηκαν κάτω από τους ακόλουθους κύκλους σπουδών.

I. ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Αρχαιολογία

Θεολογία

Φιλολογία

Φιλοσοφία

Ψυχολογία

II. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Παιδαγωγικά

Σωματική Αγωγή

III. ΚΑΛΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Καλά Τέχνη

IV. ΝΟΜΙΚΕΣ

V. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Δημοσιογραφία

Διοίκηση Έπιχειρήσεων

Εμπορικά

Κοινωνιολογία (+ Στατιστική)

Οίκονομ. και Πολιτικές Έπιστήμες

Ναυτιλιακά

VI. ΦΥΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Βιολογία

Γεωλογία

Μαθηματικά

Όρυκτολογία

Φυσική

Χημεία

VII. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ - (ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ)

Αεροναυπηγική

Αρχιτεκτονική

Ηλεκτρονικά

Μεταλλειολογία

Μηχ/γία - Ήλεκτ/γία.

Ναυπηγική

Πολιτικοί Μηχανικοί

Τοπογραφία

Χημικοί Μηχανικοί

VIII. ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ίατρική

Όδοντιατρική

Φαρμακευτική

IX. ΓΕΩΠΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Γεωπονική

Κτηνιατρική

Δασολογία

συμμετοχή που ξεκινάει από επίπεδα που αγγίζουν τα όρια του 60% στη δεκαετία του 1960 και πέφτει από 45 σε 35% στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Πάνω από τα 2/3 των σπουδαστών στη Γερμανία και Αυστρία σπουδάζανε τεχνολογικές επιστήμες και στα πλαίσια αυτά πάνω από 60% ιδιαίτερα στον κλάδο της Μηχανολογίας-Ηλεκτρολογίας. Κατά τη διάρκεια της 20ετίας εμφανίζεται μία αναδιάρθρωση στα πλαίσια των τεχνολογικών επιστημονικών επιλογών, και η 'Αρχιτεκτονική έρχεται πρώτη επιλογή (κατά τα 2/3 από 'Ιταλία) με δεύτερη την επιλογή των Πολιτικών Μηχανικών, ακολουθεί ο κλάδος Μηχανολογίας - Ηλεκτρολογίας. Έχει παράλληλα αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των σπουδαστών που σπουδάζουν 'Ηλεκτρολογικά, Ναυπηγική και επιστήμες του Χημικού-Μηχανικού. Σύμφωνα με στοιχεία της γραμματείας του Ε.Μ.Π., το μεγαλύτερο ποσοστό επιτυχίας στις εξετάσεις για την άσκηση του επαγγέλματος, εμφανίζουν οι πτυχιούχοι αμερικανικών, αυστριακών και γαλλικών πανεπιστημίων ενώ το χαμηλότερο απόφοιτοι 'Ιταλικών.

3. Η δεύτερη επιστημονική κατεύθυνση που απορροφά μόνιμα πολύ υψηλό ποσοστό 'Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό είναι η 'Ιατρική. Με βάση τα στοιχεία του 1979 κυμαίνεται ανάμεσα στο 1/4 με 1/3 του συνολικού αριθμού 'Ελλήνων φοιτητών. 'Από τους σπουδαστές 'Ιατρικών 'Επιστημών πάνω από τα 2/3 απορροφούνται από τα 'Ιταλικά πανεπιστήμια. Πρόσφατα, αλλά με σημαντική διαφορά από την 'Ιταλία, η Ρουμανία προσελκύει το ενδιαφέρον φοιτητών 'Ιατρικής. (Πάνω από τους μισούς 'Ελληνες φοιτητές Ρουμανίας σπουδάζουν 'Ιατρικές 'Επιστήμες). Οι περισσότερες ιατρικές σχολές στις άλλες χώρες της Εύρωπης είναι κλειστές στους φοιτητές εξωτερικού.

Οι 'Επιστήμες των Μηχανικών και των 'Ιατρών από κοινού συγκεντρώνουν τον μεγάλο όγκο των 'Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού: Μόνιμα πάνω από 60% που πλησιάζει και το 80%.

4. Οι φυσικές επιστήμες ακολουθούν σαν βασική επιλογή στους προσανατολισμούς προπτυχιακών σπουδών. 'Εδω ενδιαφέρει και η σχετική αναδιάρθρωση στις διάφορες κατευθύνσεις στα πλαίσια των φυσικών επιστημών. Στη δεκαετία του 1960 η Φυσική ήταν η πρώτη προτίμηση κι' ακολουθούσε η Χημεία με μικρή διαφορά. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 αυξάνεται κατά πολύ η προσέλευση φοιτητών στη Χημεία, ενώ η αύξηση των φοιτητών για Φυσική είναι σταθερή. Αύξηση παρουσιάζουν και οι φοιτητές Γεωλογίας και ακόμη σημαντικότερη των Μαθηματικών. Όμως ο πιο έντυπωσιακός ρυθμός ανάπτυξης εμφανίζεται στους φοιτητές Βιολογίας που στην 20ετία 40πλασιασθηκαν, (από 9 δηλωμένοι το 1961 σε 419 το 1979). Καμία χώρα δεν απορροφά από μόνη της την πλειοψηφία των φοιτητών Φυσικών 'Επιστημών: υπάρχει μία ισομερής κατανομή με αξιομοιώσεις μεταξύ 'Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, ΗΠΑ και 'Ιταλίας. Στη Γεωλογία πάνω από τους μισούς απορροφούνται από 'Ιταλικά πανεπιστήμια. Στα Μαθηματικά το 1/3 από 'Αγγλικά πανεπιστήμια. Στο εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο σπουδαστών 'Ορυκτολογίας οι περισσότεροι κατευθύνονται στη Γερμανία.

Στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών παρατηρούμε μία σημαντική αύξηση της ποσοστιαίας συμμετοχής των σπουδαστών φυσικών επιστημών (από 8,6% το 1961 σε 14,7% το 1979 με μέγιστο το 1976 που έφτασε στο 19,5%). Στα πλαίσια των μεταπτυχιακών φυσικών κατευθύνσεων ενώ το 1961 οι μισοί μεταπτυχιακοί σπουδαστές σπουδάζανε Χημεία στα τέλη της δεκαετίας του 70, ο μεγαλύτερος αριθμός μεταπτυχιακών ασχολείται με τα

Μαθηματικά και τη Φυσική. Έχει επίσης δεκαπλασιαστεί ο αριθμός των μεταπτυχιακών στη Βιολογία

5. Τη μεγαλύτερη αύξηση στην ποσοστιαία συμμετοχή φοιτητών εμφανίζουν οι Κοινωνικές επιστήμες που από 4,7% το 1961 καλύπτουν το 11,2% το 1979. Στις μεταπτυχιακές η αύξηση είναι ολιγότερο αισθητή γιατί ξεκινάει από 12,3% το 1961 για να φτάσει το 19% το 1979. Στα πλαίσια των Κοινωνικών 'Επιστημών πάνω από 2/3 των σπουδαστών δηλώνουν πως σπουδάζουν Οικονομικές και Πολιτικές 'Επιστήμες. Σημαντική αύξηση παρουσιάζουν και οι φοιτητές Κοινωνιολογίας. Πάνω από το 1/4 των σπουδαστών Οικονομικών και Πολιτικών 'Επιστημών σπουδάζουν στη Μεγ. Βρετανία, ενώ πάνω από το 1/3 των σπουδαστών Κοινωνιολογίας σπουδάζουν στη Γαλλία.

6. Ός προς τις 'Ανθρωπιστικές 'Επιστήμες παραμένει χαμηλό το ποσοστό προπτυχιακών σπουδαστών στη διάρκεια της 20ετίας. Το υψηλότερο ποσοστό προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδάζει Φιλολογία (και πάνω από τους μισούς στη Γαλλία). Τον υψηλότερο ρυθμό αύξησης παρουσιάζουν οι φοιτητές Ψυχολογίας (3 στους 5 σπουδάζουν στη Γαλλία), ενώ για μεταπτυχιακές στη Ψυχολογία προσανατολίζονται στη Μεγ. Βρετανία.

7. Στα Παιδαγωγικά, το ποσοστό προπτυχιακών φοιτητών είναι μηδαμινό (κυμαίνεται μεταξύ 0,2-0,5%) ενώ το ποσοστό μεταπτυχιακών είναι σταθερά πιο υψηλό αλλά πάλι σε εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο. Γίνεται ακόμη πιο έντυπωσιακό αν αναλογισθεί κανείς πως το ποσοστό φοιτητών σε παιδαγωγικές κατευθύνσεις μέσα στην 'Ελλάδα είναι το χαμηλότερο σε όλη την Εύρωπη. 'Η Μεγ. Βρετανία απορροφά ουσιαστικά τους περισσότερους μεταπτυχιακούς σπουδαστές παιδαγωγικών επιστημών.

8. 'Εξαιρετικά χαμηλό εμφανίζεται το ποσοστό φοιτητών Νομικών Κατευθύνσεων 0,5-1,8%. Για τους μεταπτυχιακούς το 10% περίπου του συνόλου των σπουδαστών σπουδάζουν Νομικά, και πάνω από τους μισούς σπουδάζουν στη Γαλλία.

9. Στις Γεωπονικές 'Επιστήμες εμφανίζεται μία τάση μείωσης επί του συνόλου των προπτυχιακών και των μεταπτυχιακών σπουδαστών (από 4,8 το 1961 σε 1,4 το 1979 για τους προπτυχιακούς και από 6,2% σε 3,5% για τους μεταπτυχιακούς). 'Η μεγάλη πλειοψηφία των σπουδαστών Γεωπονικών κατευθύνσεων (προπτυχιακών) απορροφάται από τα 'Ιταλικά πανεπιστήμια. 'Ενώ για μεταπτυχιακές σπουδές πάνω από τους μισούς προσανατολίζονται για Μεγ. Βρετανία.

5. Σκόρπιες τελικές παρατηρήσεις.

Σε μία εποχή έντεινόμενων αλληλεξαρτήσεων σε παγκόσμια κλίμακα και σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας θα ήταν παράλογο μία χώρα και ιδιαίτερα μία μικρή χώρα να γίνει ποτέ αὐτάρκης σε έναν τομέα τόσο ευαίσθητο στις σύγχρονες εξελίξεις όπως είναι η εκπαίδευση, και η έρευνα. Όταν η γνώση στους διάφορους τομείς της επιστήμης προσλαμβάνει οικουμενικές διαστάσεις θα ήταν άστοχο να πιστεύαμε στη δυνατότητα υποκατάστασης όλων των μεταπτυχιακών και έρευνητικών διαδικασιών παραγωγής νέων γνώσεων από το εγχώριο δυναμικό. Όπως δεν μπορούμε να παραβλέπουμε στις παραγωγι-

κές και οικονομικές μας επιλογές τόν διεθνή καταμερισμό εργασίας έτσι δέν μπορούμε στίς εκπαιδευτικές και έρευνητικές μας επιλογές νά άγνούμε τόν πολύ προωθημένο διεθνή καταμερισμό, εκπαιδευτικών, έπιστημονικών και έρευνητικών άναζητήσεων.

Ή σπουδαστική μετανάστευση όπως έπίσης καί ή έρευνητική, σέ κάποιο βαθμό, δέν μπορεί παρά νά συνεχίσει καί αυτό είναι καί έπιθυμητό. Ίδιαίτερα στους κλάδους εκείνους πού δέν ύπάρχει όργανωμένη προπτυχιακή εκπαίδευση καί πού δέν πρόκειται νά ύπάρξει στό μέλλον, ή σέ κλάδους πού άπαιτούν τεράστια κονδύλια καί γνώσεις, θά χρειασθεί συνειδητά νά ένισχυθεί ή έξειδίκευση στό έξωτερικό. Γι' αυτό καί ή άνάγκη όργάνωσης τών μεταπτυχιακών σπουδών καί τής έρευνας στήν Έλλάδα δέν σημαίνει γενίκευση σέ όλους τούς κλάδους καί όλες τίς ειδικότητες. Όμως ό προσδιορισμός τής έκτασης τής Ύποκατάστασης τών μεταπτυχιακών σπουδών στό έξωτερικό μπορεί νά γίνει σέ τομείς όπου ή διαροή συναλλάγματος καί ανθρώπινου δυναμικού είναι περιττή. (π.χ. κοινωνικές έπιστήμες καί όρισμένοι κλάδοι τών τεχνολογικών καί ιατρικών έπιστημών').

Πέρα από τήν παντελή έλλειψη μεταπτυχιακών σπουδών καί έρευνας (ένδοπανεπιστημιακής) τά αίτια τής μαζικότητας τού φαινομένου σέ προπτυχιακά επίπεδα πρέπει νά άναζητηθούν στήν όλη δομή καί διάρθρωση τών Ανώτατων Έκπαιδευτικών Ίδρυμάτων. Ή έλλειψη σπουδών σέ όλόκληρους έπιστημονικούς τομείς (κοινωνικές έπιστήμες) καί ή χαμηλή στάθμη σέ άλλους τομείς στό βαθμό πού σχετίζόνται μέ σημαντικό ποσοστό τής φοιτητικής μετανάστευσης, άποτελούν αίτια όπου ή συνειδητή δημόσια παρέμβαση είναι νοητή γιά τήν άμβλυνση τού φαινομένου. Τό πρόβλημα δέν είναι μόνο αύξησης τών κονδυλίων γιά τήν Άνώτατη εκπαίδευση καί τήν εκπαίδευση γενικά αλλά καί τής πλήρους άπασχόλησης τού ύπαρκτου συστήματος άνώτατης εκπαίδευσης.

7. Όρισμένες έπισημάνσεις είχαν γίνει καί στήν έκθεση γιά τίς μεταπτυχιακές σπουδές στήν Έλλάδα, τής έπιτροπής Δοξιάδη. (1976).

ΠΗΓΕΣ.

1. ΕΣΥΕ, Στατιστικές τής Έκπαιδύσεως γιά τά έτη 1960 - 1978.
2. Τράπεζα τής Έλλάδος, Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο.
3. ΚΕΠΕ, Πόροι καί όργάνωσης τού Έκπαιδευτικού Συστήματος, 1976.
4. Τράπεζα τής Έλλάδος, Διεύθυνση φοιτητικού συναλλάγματος.
5. UNESCO, Annuaire Statistique 1978-79, Paris 1981.
6. Γενικός Προϋπολογισμός τού οικ. έτους 1982, Άθήνα 1982.